

ELISABETH VAN CULEMBORG

1475—1555

LEVENSSCHETS

ek

CULEMBORGSCH E HISTORIEBLADEN

Eerste serie nr III

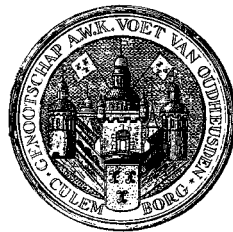
ELISABETH VAN CULEMBORG

1475—1555

LEVENSSCHETS

DOOR

MR J. D. DE JONG

UITGAVE A. T. VERSCHOOR & ZOON TE CULEMBORG

1955

Voor deze studie werd, behalve van de algemeen bekende litteratuur over dit tijdvak en de verder vermelde bronnen gebruik gemaakt van een aantal der „stukken van persoonlijken aard“, afkomstig van Elisabeth van Culemborg en berustende in het archief der heren en graven van Culemborg (Rijksarchief in Gelderland; inventaris door mr A. P. van Schilfgaarde, 's-Gravenhage, 949, inv.nrs 233—273). Tevens werden geraadpleegd de rekeningen van de rentmeester van Culemborg over de jaren 1470—1555 en enige andere stukken uit het archief der heren en graven van Culemborg (inv.nrs 3480—3555, 4553 en 774) en eveneens de in het oud-archief van de gemeente Culemborg berustende stadsrekeningen over dit tijdvak.

Dank ben ik verschuldigd aan mr P. J. W. Beltjes, voorzitter van het genootschap A. W. K. Voet van Oudheusden, zonder wiens hulp en steun het bovenstaande nimmer geschreven had kunnen worden, en aan ds O. J. de Jong, theol. drs, die mij welwillend zijn aantekeningen over deze periode ten gebruike gaf.

ELISABETH VAN CULEMBORG

Nu het vierhonderd jaar geleden is, sedert de laatste Vrouwe van Culemborg, afkomstig uit het geslacht van dien naam, overleed, willen wij enige ogenblikken stilstaan bij deze opmerkelijke figuur. Een bijzondere vrouw, levende op de grens van de middeleeuwen en de nieuwe tijd, door geboorte behorende tot de Noord-Nederlandse adel en door haar huwelijk gebonden aan het Zuiden.

Zij was een dochter van Jasper van Culemborg, de zoon van heer Gerard van Culemborg. Een oud missaal, afkomstig van het kasteel, vermeldt: ¹⁾

„Die edele en waelgeboren jonckere Jasper, heere tot Culemborg, ten Weerde, tot Borselen, tot Zuylen, tot Hoochstraten etc. ende jonffrouwe Johanne de la Roche, zijne E. wettige gesellinne, vrouwe derselven landen en heerlicheden, hebben tsamen gehadt deze nabescreven generatie: In den eersten in 't jaer ons Heeren duysent vierhondert vijf ende tsoeventich opten XXXen dach van Meerte, wesende eenen Donredach, omtrent vier uren na middage, werdt geboren die edele jonffrouw Elisabeth, eerste kint ende aldste dochter tot Culemborg”.

Toen zij ter wereld kwam regeerde haar grootvader, heer Gerard nog. Politiek gezien, behoorde deze laatste, tijdens de twisten tussen de oude hertog Arnold van Gelre en diens zoon Adolf, tot de partij van de vader. Aangezien heer Gerard grote geldleningen had verstrekt aan hertog Arnold en Adolf niet genegen bleek om deze leningen — gedeeltelijk een gevolg van het wanbeheer van zijn vader — terug te betalen, en omdat ook de hertog van Bourgondië aan de zijde van hertog Arnold stond, is heer Gerard een standvastig volgeling geworden van Karel de Stoute.

Zijn zoon Jasper gaat dan ook in Bourgondische krijgsdienst en huwt in Februari van het jaar 1470 te Brugge met de toen nog zeer jonge Johanna van Bourgondië, een dochter van Antonis van Bourgondië, graaf van La Roche, de vermaarde „grand bâtard” van Philips de Goede.

¹⁾ Archief heren en graven van Culemborg, inv. nr 1340.

Reeds eerder was Jaspers zuster Aleid getrouwd met de uit een zijtak van het Gelderse hertogelijke huis stammende Frederik van Egmond-IJsselstein. Ook hij is in Bourgondische dienst getreden en zou het tot graaf van Buren brengen.

Het complex van goederen, waarover Jasper kon beschikken, was, ook vóór het overlijden van zijn vader, aanzienlijk. Daar was in de eerste plaats de heerlijkheid Ewijk met het huis Dordendaal, welke hij van zijn moeder, de in 1451 gestorven Elisabeth van Buren, had geërfd. Voorts had zijn oudoom, Frank van Borselen, graaf van Oostervant, hem bij het huwelijkscontract ²⁾ de huizen en heerlijkheden te Borselen, St. Maartensdijk, Zuilen, Hoogstraten, Rijckevorsel enz. toegezegd, welke bezittingen Jasper reeds in November 1470 kon aanvaarden. Tenslotte gaf zijn vader hem tal van goederen mede, zoals het huis ter Lede met de heerlijkheden Lienden, Oudeweerd en Ommeren, het huis en de heerlijkheid Maurik en het dorp Eck, alle in de Betuwe gelegen; tevens Weerd en Weerdenbroek, in het sticht van Munster en in het Kleefse. Eveneens Everdingen, Goilberdingen, Zijderveld, Bolgerij, Honswijk en Schalkwijk. Culemborg zelf zou Jasper eerst verkrijgen na zijn vaders dood.

Hij was dus zeer gefortuneerd. De bruidsschat van „Jehanne, demoiselle de Bourgogne”, was natuurlijk aan bezittingen veel minder waardevol, hier waren het goederen, vroeger behoord hebbende aan de heren van Gaesbeek, en aanspraken op Wijk bij Duurstede, die de bruidegom zelf nog moest trachten te realiseren. Natuurlijk beloofden vader Antonis en broeder Philips „que nous estofferons notre dite fille et soeur honourablement „davec bagues et joyaulx selon son estat” ³⁾, en als we de later bij haar verscheiden opgemaakte staten van byouterieën doorlezen, blijkt wel dat wat dit aangaat, de uitzet inderdaad vorstelijk is geweest. Maar het belangrijkste, wat Jasper door dit huwelijk werd aangebracht was wel de relatie met het Bourgondische hof. Van zijn „oom” David, die bisschop van Utrecht was, verkrijgen de burgers van Culemborg nu de voor de handel zo waardevolle vrijstelling van het betalen van tol in Over- en Nedersticht en zelfs de traditionele onenigheid met Utrecht over het hoog gerecht in Honswijk — Culemborgs bezit, doch ten

²⁾ a.v. inv. nr 192.

³⁾ Dat wij onze bovengenoemde dochter en zuster op eervolle wijze onbekrompen zullen voorzien van ringen en juwelen, volgens haar staat.

Noorden van de Lek gelegen — komt in deze tijd voorlopig tot rust. Zijn zwager wordt admiraal van Vlaanderen en het is dus bepaald niet vreemd dat Jasper zijn leven lang een steunpilaar van de Bourgondische politiek is gebleven. Als hij in 1478 — in de tijd van verwarring en afval na de dood van Karel de Stoute — door hertogin Maria uitgezonden om Avesnes tegen de Fransen te verdedigen, na de overgave van die stad in Franse gevangenschap is geraakt, gaat hij niet in op de verleidelijke aanbiedingen van dien geslepen politicus, de Franse koning Lodewijk XI. Een kroniek uit die tijd ⁴⁾ verhaalt het als volgt:

„Als Perwijs, Ghete, Culemborch ende Rotsellare te Parijs in „des conincx ghevanckenisse waren, heeftse die coninc voor hem „laten comen, tot hen lieden seggende: Ghi heren, hoe gaet, hoe „staet, hoe sidy nu ghemoet, en verdrietet U niet aldus hier „ghevangen te sijne? Die heren antwoorden den coninc: Wij „namen 't wel beter, mer wi moeten in alles tevreden sijn. Daer „die coninc op antwoorde, seggende: Siet, ghi heren, wildy „eendrachtich bi mi blijven ende te mijnen dienst staen, uus „wert goet raet, ghy sult binnen mijne hove gheeert worden, ic „sal U versien van schatte van goede, beter dan oft ghi waert in „U eyghen lant, eest dat ghi mi wilt eedt doen ende tot mijne „dienste staen., ioncker Jasper van Culemborch antwoorde „segghende: Daer en wil ic myn consent niet toedraghen, eer „ic die Boergoensche maecht, mijn nichte, afgaen soude, ende „U onderdaen sijn, ic storve noch liever thien dooden, want wi „hebben haer beloeft ende gesworen goet ende ghetrouwe te „sijne, ende dien eedt en wil ic niet breken om sterven”.

Nadat de koning zijn verzoek nogmaals had herhaald, moet Jasper gezegd hebben: „Heer coninc, van onsen propooste en „suldi ons niet stellen, wi blijven goede Boergoengoens tot in de „doot, om leven om sterven en sullen wi 't huys van Boergoen- „gien niet begheven, mer goet ende ghetrouwe bliven”.

Tenslotte wordt hem na zeer langdurige gevangenschap de gelegenheid gegeven zich vrij te kopen tegen betaling van een losgeld van 3000 gouden kronen. De kroniekschrijver tekent nog aan, dat Jasper bij zijn afscheid van de koning gezegd zou hebben: „Heer coninc, ten is U mer geleent, morghen oft overmor-

⁴⁾ Dit sijn die wonderlijcke oorloghen van den doorluchtighen hoochgeboren Prince, Keyser Maximiliaan, etc. Antwerpen, c. 1530.

„ghen als 't ons ghebuerte is, sal 't wederomme betalen die „Fransche macht”.

Deze hardnekkige trouw steekt gunstig af bij de houding van vele anderen uit de hoge adel als bijv. Philippe le Pot, en Crèvecoeur, die zich in soortgelijke situatie niet bedachten, maar terstond in Fransen dienst overgingen. Ook vergeleken bij zijn eigen schoonvader, die, gevangen genomen bij Nancy, in dienst van den Fransen koning trad en deze nooit meer verliet, slaat Jasper een goed figuur. Deze gezindheid is ook door het Bourgondisch hof naderhand gewaardeerd; dat blijkt uit een oorkonde uit 1483⁵⁾, betreffende de teruggave van de door Jasper zelf voorgesloten gelden, „de la rançon a laquelle il fut mis a la „prinse d'Avesnes” ⁶⁾. Hertog Maximiliaan van Oostenrijk, de echtgenoot van de enige dochter van Karel de Stoute verzoekt in dat stuk aan de Brabantse rentmeester om deze gelden geleidelijk aan Jasper te willen terugbetalen, „pour consideration „des bons loyaux et agréables services, que a faits pardevant. . . . „et fait encoires journellement en diverses manières notre aimée „et féal cousin le sire de Culembourg” ⁷⁾.

Zoals alle aanzienlijken in zijn tijd is ook Jasper veel op reis. Dikwijls vertoeft hij te Hoogstraten, waar dan Elisabeth in haar jeugd wel zal hebben gewoond; ook hertogin Maria van Bourgondië logeerde daar wel bij hem op doorreis naar Holland of Zeeland. In 1490 werd er zelfs een vergadering van het kapittel van het Gulden Vlies gehouden, waarbij de nog zeer jonge hertog Philips (de Schone) tegenwoordig was ⁸⁾. Dan weer vinden we Jasper in Zeeland op het huis te Sint-Maartensdijk of in Borssele. In Culemborg blijkt maar zelden iets van zijn aanwezigheid vóór de dood van zijn vader in 1480. Kort hierna moet hij dan, terugkerend uit zijn Franse gevangenschap, in Culemborg zijn gearriveerd. In deze jaren is de residentie van heer Jasper waarschijnlijk van Hoogstraten naar Culemborg verlegd. Grote uitgaven worden gedaan voor de aanleg van appel- en perenboomgaarden in de onmiddellijke omgeving van de stad, zodat wel duidelijk wordt dat de fruitteelt in deze streken al

⁵⁾ Archief heren en graven van Culemborg, inv. nr 208.

⁶⁾ Van het losgeld, dat hij moest betalen bij de verovering van Avesnes.

⁷⁾ In aanmerking genomen goede, oprechte en aangename diensten, die vroeger en nog dagelijks op verscheidene wijzen onze beminde en trouwe neef, de heer van Culemborg, heeft bewezen en bewijst.

⁸⁾ Baron de Reiffenberg, Histoire de l'Ordre de la Toison d'Or: Bruxelles, 1839.

Elisabeth van der Borcht

Uit het Recueil d'Arras.

van zeer ouden datum is. Trouwens ook de krijgsverrichtingen vereisten Jaspers aanwezigheid in de Betuwe. Onder zijn leiding vinden het beleg van Buren en Leerdam plaats en ook hertog Maximiliaan vertoefde in verband daarmee enige dagen in Culemborg. Een enkele maal hebben de directe belangen van zijn onderdanen het ingrijpen van heer Jasper noodzakelijk gemaakt, al laat hij de zorg voor de dagelijkse bestuursaangelegenheden meestal over aan zijn ongetrouwde oom Everwijn.

In Juli 1482 ligt er een aantal plunderende soldaten in de kerktoeren van het dorp Schoonrewoerd. „Ende”, aldus de kroniekschrijver ⁹⁾, „hadden daertevoren dick toegetast int lant van „Culemborch. Ende hadden oock eenen burger van Culemburch gevanghen, welck sijn naem was Henric van Mouwerick; „ende scatten hem also, dattet hem kost tweehondert rijns gulden. „Also dat die buerluden van Everdingen ¹⁰⁾ bijeen waren ende „ginghen op haer palen ¹¹⁾ van haeren lande, op eenen wech „staende. Ende die knechten van den toern voersz. quamen aen „ende riepen: Ghelove ¹²⁾. Doe seysen die lantluden: Ist ghelove, „so werpet U bussen van U. Ende die knechten traden aen ende „schoten tot die lantluden in ende raecten der twee. Ende die „lantluden voert tot den knechten, also dat die knechten die „vlucht namen. Ende van die knechten bleef der daer doot 10 „op die waelstat ¹³⁾. Ende sij singen se al voert, die daer waren. „Ende daer wasser veel ter doot gewont, daer der een of sterf „des anderen dages. Dit aldus gesciet wesende, soe is alle dat „lantvolck van Culemburch voor de toern van Schoonrewoerde „gelopen van stonde aen. Ende den joncker van Culemburch, „welck sijn naem was Jasper, sende die burgers van Culemburch „mit groote bussen ende schermen oock voor den toern. Ende „quaemen des anderen daghes mit sinen oem, welck sijn naem „was joncker Everwijn van Culemburch. Also dat daer spraeck „gehouden wert. Ende 14 knechten ginghen van den toern, „behoudelichen hoers lijfs ende goets, mit voerwaerden, dat sy „den joncker van Culemborch oervede ¹⁴⁾ doen soudent; als geschieden. Doe bleef noch die capiteyn self derden op den toern,

⁹⁾ Dr N. B. Tenhaeff, Bisschop David van Bourgondië en zijn stad: Utrecht, 1920; blz. 115.

¹⁰⁾ Hollands leen, doch van ouds onder de heren van Culemborg behorend.

¹¹⁾ Grenspalen, grenzen.

¹²⁾ Doodmoe, uitgeput; uitroep ter capitulatie.

¹³⁾ Slagveld.

¹⁴⁾ Afzwering van vijandschap, afstand van wraak.

„welck sijn naem was Jan van Heemstede. Ende die grote bus „wert op den toern gescoten ende die kerck wert stormenderhant „gewonnen, also dat daer spraeck ghouden wert. Ende die „joncker voersz. nam Jan van Heemstede in genade mit sijn ge- „sellen gevangen”.

Maar over het algemeen geschieden er op Culemborgs grondgebied in deze jaren geen oorlogshandelingen. Meestal weet heer Jasper, al is hij dan in Bourgondische dienst, voor zijn eigen onderzaten een zekere neutraliteitsgarantie te verkrijgen van de oorlogvoerenden en dat is vermoedelijk één van de redenen geweest, waardoor Culemborg het lot, dat b.v. Asperen, Heukelom en Leerdam trof, n.l. geheel te worden platgebrand, is bespaard gebleven. Zodra de militaire zaken zijn aanwezigheid in het Noorden niet meer vereisen is de heer van Culemborg weer op zijn andere goederen te vinden. Een en ander kan men nog opmaken uit de reizen die de leden van het stadsbestuur, burgemeesters, schout of schepenen, dan wel de stadsboden, die in die tijd nog echte bodediensten verrichtten, moeten maken om in belangrijke zaken contact met hun Heer op te nemen. In de periode van 1485 tot 1500 is Jasper nu eens in Sint Maartensdijk, dan weer te Hoogstraten, in Brecht of te Brugge. In 1491 hoort hij zelf de Culemborgse stadsrekening af en op Sint Emerentianadag (min of meer de Culemborgse „nationale feestdag”, herdenking van de mislukte overval op de stad in 1428 door Jan van Buren) zijn de heer en zijn gezin meestal op het voorvaderlijk kasteel. Het gezin, dat wil zeggen, behalve de ouders, Elisabeth en haar jongere zusters ¹⁵⁾. Want, volgens het eerdergenoemde oude missaal zijn de drie zoontjes van Jasper en Johanna, „joncker Kaerle”, — wel genoemd naar Karel de Stoute —, „joncker Geerart ende joncker Joost, jonck gestorven”. Als één van de jongens ziek geworden is, gaat er een renbode naar een dokter in Utrecht „om het water te laten bezien”, maar het heeft niet geholpen, „opten Kerssdach”, zo schrijft de rentmeester, „is mijn jonge joncker gestorven”.

Elisabeth was dus een begeerde partij geworden. In 1501 trouwt zij met Jan van Luxemburg, heer van Vile, ridder van de

¹⁵⁾ Nl. Anna, geb. 1481, Johanna, geb. 1482, Cornelia, geb. 1486, Alijdt, geb. 1489, en Magdalena, geb. 1491.

orde van het Gulden Vlies en eerste kamerheer van hertog Philips de Schone. In het „Recueil d'Arras”, bevattend onder meer een merkwaardige reeks van afbeeldingen van Bourgondische hertogen en hovelingen, des te merkwaardiger, omdat de oorspronkelijke schilderijen, waarnaar de tekeningen gemaakt zijn, veelal verloren zijn gegaan, vinden wij nog zijn portret, evenals dat van „Isabeau, dame de Culembourg”. Als vliesridder is hij afgebeeld op het fraaie schilderij, dat berust in het Museum van Oude kunst te Brussel, terwijl nog zeer onlangs een klein portretje, in het bezit van een Londens verzamelaar, kon worden geïdentificeerd als zijn afbeelding. ¹⁶⁾

De hoge functie ten hove vervuld bracht mede, dat de heer van Culemborg en zijn echtgenote veel afwezig waren en van een voortdurend verblijf kan, zelfs na de dood van heer Jasper in 1504, ¹⁷⁾ wanneer Jan en Elisabeth hem als Heer en Vrouwe van Culemborg hebben opgevolgd, geen sprake zijn geweest. Voor de „incomste” van de nieuwe heer bood de stad twee vette ossen aan. Het volgend jaar kwam Elisabeth „int beginsel van „die mey”, weer in de stad; ook haar zwager Jan van Pallant is er in dit en de volgende jaren wel eens op doortocht „mit syn hoefffluyden” op het kasteel ontvangen. Het is overigens een tijd van grote onveiligheid en onzekerheid geweest voor deze streken. Door vertrouwde boden krijgt het stadsbestuur kennis van de onderhandelingen, die Karel van Gelre, de enige man, die zich in de Nederlanden voortdurend verzette tegen de alles overheersende Bourgondiers, te Nijmegen met vertegenwoordigers van de Franse koning voert. Ook is „die hoge geborende „vermogende furst, die hertoghe van Gelre” wel zelf aanwezig geweest op het blokhuis te Ravenswaaij, een fort aan de grens van het Gelderse gebied, vanwaar hij het Culemborgse stadsbestuur ontbood. Men komt en heeft meestentijds wel een neutraliteitsbelofte van Karel van Gelre kunnen loskrijgen. Maar

¹⁶⁾ Vgl. Gaston van Camp, Portraits de chevaliers de la Toison d'Or aux musées Royaux des eaux-Arts de Belgique; in het Bulletin van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, IIe jaargang, nr 3, September 1953, blz. 87 e.v.

¹⁷⁾ De zerk, die nog zijn grafkelder in de Barbarakerk te Culemborg dekt, werd in 1524 per schip uit Mechelen naar Culemborg gebracht. De schoolmeester met de kinderen begeleidden de met een koperen plaat overdekte steen van de haven naar de kerk. De koperen plaat, waarin de beeltenissen van de heer Jasper en zijn gemalin waren gegraveerd, is helaas in de Franse tijd verloren gegaan. Johanna van Bourgondië overleed in 1511 te Hoogstraten en werd te Culemborg naast haar echtgenoot begraven.

het is bekend, dat Karel van Gelre zijn beloften op dit stuk slechts zeer kort hield.

In 1507 vertrekt Elisabeth weer naar het Zuiden, na geruimen tijd, met machtiging van haar man, zelfstandig haar goederen in Noord- en Zuid-Nederlanden te hebben bestuurd. De stadsrekening verhaalt ons de reden van de afwezigheid van haar echtvriend: „item soe die edele ons lieve Vrouwe van Vile van Culemborch overmits die coemste des edelen onsen lieven Heer uit „Spaengien van ons vertrock, hebben wij bij raed ons scholtis „ende gericht haer edelheijde mit haer hoeffluyden en joncfrouwen en diener to gast gehat ende twee vrolicke maeltyden mit „haer gehalden, op dat zy ons in alle ding recommenderen solde „aen den edelen onse lieve Heer in syn edelheyd coemste”. Blijkbaar is Jan van Luxemburg na de dood van hertog Philips de Schone in Spanje in 1506, naar de Nederlanden teruggekeerd. Hoezeer hij zich in de gunst van Maximiliaan mocht verheugen komt tot uiting in zijn aanstelling tot lid van de regentschapsraad over 's keizers kleinzoon.¹⁸⁾ Ook het hoge ambt aan het hof blijft gecontinueerd en nog lange jaren is Elisabeth eerste hofdame geweest van hertogin Margaretha van Oostenrijk, de tante en opvoedster van de jonge Karel V, en in later jaren in zijn naam regentes van de „landen van herwaarts over”.

Zeker is ook Elisabeth beïnvloed door de bijzondere sfeer, de geest van wellevendheid en beschaving,¹⁹⁾ die aan het hof van de landvoogdes moet hebben geheerst. Ook bij Elisabeth treffen wij, naast weloverwogen optreden, indien zakelijke belangen dat eisen, een grote belangstelling aan voor de schone kunsten, met name voor de muziek en de bouwkunst.

Is Jan van Luxemburg de „ami de coeur” van Elisabeth geweest? Hun huwelijk heeft niet lang geduurd; hij overleed in 1508²⁰⁾ en zij is nadien nog ongeveer dertig jaren in tweede echt

¹⁸⁾ C. J. F. Sloomans, Jan metten Lippen: Rotterdam, 1945; blz. 125.

¹⁹⁾ Dr Jane de Jongh, Margaretha van Oostenrijk: Amsterdam, 1941; blz. 140 e.v.

²⁰⁾ Hij werd begraven in de Jacobijnenkerk te Douay, waar ongeveer honderd jaar geleden zijn grafschrift nog te zien was. Dit luidde:

„Cy gist dessous ceste lame, le noble corps dont Dieu ayt l'ame
„De messire Jean de Luxembourg, seigneur de Ville et Culembourg
„Homme sage, tout vertueux, sans reproche, non vicieux
„Qui en son temps bien gouverna, le roy Philippe, tant qu'il régna
„De son ordre fut chevalier, premier chambellan, conseiller
„Jamais a nul ne fit tort, de gens de bien puissant support.
„La mort l'a pris pour icy meure, deux ans après le roy son maistre
„En la vraie fleur de son âge, dont c'est pitié et plus dommage.
„L'an mil cinq cent et huit mourut, au mois de Septembre ou il fut
„A Bruxelles pour son séjour, dans le vingt et onzième jour.
„Vous autres qui lirez ces dits, pour luy dites, De profundis”.

verbonden geweest met Antonis van Lalaing. Maar toch, op een in veel later tijd vervaardigd schilderij, het enige dat nog te Culemborg is bewaard gebleven, laat zij zich met haar twee achtereenvolgende echtgenoten uitbeelden. Dat zij over haar tweede huwelijk bijzonder nuchter heeft gedacht moge blijken uit een in 1509 door haar van uit Borsselen aan haar neef, de graaf van den Berg geschreven brief.²¹⁾ De aanleiding tot het schrijven was een kwestie betreffende de Emmerikse tol, waarover al jaren lang onenigheid was tussen de heren van Culemborg en de graven van den Berg. Zij begint de brief met haar verontschuldigen aan te bieden voor het feit, dat zij niet eerder contact met hem heeft opgenomen, maar allerlei omstandigheden hebben dat belet: „Overmitz vele lastiger zaken, die „mij zindt tegemoete gecommen zijn, soe verre dat ic met rade „ende onderwijse etslicker vrunden daerom mij hebbe moeten „ergeven tot hylicke, den welcken neelingen toegegaen is. Te „meer oic al en were dis niet, soe en waest mijnen zwagers niet „gelegen totter voirs, dachvaert te verstaen: den eersten mit „namen van Rennenberch, overmits dat zijne huysvrouwe, mijne „zuster, zindt van eenen jongen soen bevallen is geweest, ende „den van Palant, mids den handel der ruteren, daer hij noch „niet van gescheyden en is”, en in een andere passage noemt zij heer Antonis „mijnen man, dien ic nu getrouwt hebbe”. Dat klinkt niet bijster enthousiast al dient natuurlijk in aanmerking te worden genomen dat een brief als de onderhavige niet bedoeld was om aan de geadresseerde de innerlijke gevoelens van Elisabeth voor haar tweede echtgenoot tot uiting te brengen.

In 1510 doet heer Antonis zijn „Incoemste” te Culemborg. Hij was een jongere zoon van de Zuid-Nederlandse edelman Joost van Lalaing, die stadhouder van Holland en Zeeland was geweest voor de Brusselse regering en in 1482 bij een beleg van Utrecht gesneuveld was. Antonis was bevriend geweest met Jan van Luxemburg en was één zijner executeurs-testamentair. Bij zijn eerste bezoek aan Culemborg schenkt de stad hem een bijzonder fraaie steur en voorts krijgen de herbergiers, de speel-lieden, de meester-kok van heer Antonis en zijn „tambourijn” geschenken. Zelf controleerde hij dit jaar ook de stadsrekening. Door dit nieuwe huwelijk blijft Elisabeth in de kring van de

²¹⁾ Archief van het Huis Bergh, inv. nr 255, brief nr 2713.

Elisabeth van Culemborg met haar beide echtgenoten, c. 1520.

Schilderij in het Elisabeth Weeshuis te Culemborg.

hofadel, al was het hof van landvoogdes Margaretha dan veel soberder dan dat van haar broer Philips of van haar vader keizer Maximiliaan.

De staatszaken dwingen Antonis veel te reizen. Sinds 1522 stadhouder van Holland en Zeeland, hebben de bisschopskeuze in Utrecht en de daarop volgende overdracht van de wereldlijke macht in het Sticht aan den keizer, de beweging van de Wederdopers en vooral de telkens weer opblaaiende oorlogen met den rustelozen Karel van Gelre en zijn geduchte overste Marten van Rossem, zijn onmiddellijk ingrijpen en een voortdurend contact met de regering te Brussel vereist. Ook Culemborg is wel het middelpunt van diplomatieke activiteit geweest. Dan worden er „dachvaerten”, conferenties in het stadje uitgeschreven en resideert het echtpaar op het oude kasteel, dat dan een complete hofhouding herbergt. Inderdaad een volledige hofhouding, want de levensstijl van Antonis en Elisabeth is een zeer voorname geweest. Ik wil trachten daarvan een oppervlakkig beeld te schetsen aan de hand van de overgeleverde inventarissen van de huizen, die zij zo omstreeks 1530 bezaten.

Allereerst dan het kasteel te Culemborg, het oude huis, verreweg het soberst ingericht en nog geheel middeleeuws van bouw. De grote zaal beneden bevat, behalve de tafels, banken, buffetten en tresoren, enige grote kasten met zwaarden, pantsers, helmen, hellebaarden en haakbussen, halve haken en gewone haken, de vroegste kleine vuurwapens. In de kapel van het kasteel was ook nog aanwezig het grote altaarstuk, dat heer Jasper indertijd had laten vervaardigen en waarop zijn twee-entertig kwartieren waren geschilderd. In het slaapvertrek van vrouwe Elisabeth vond men het oude, voor de tijd kostbare familiestuk, de „groote spiegel mitter wapenen van Culemborch, „Benthem, Egmond en Gutterswijck”. In de inventaris wordt nog vermeld „een groote oude tafereel van de soeven dootsonden” en een ander „tafereel van Holofernes en Judith”, maar van een luxueuze meubilering of stoffering blijkt in deze tijd nog niet. Wel is de keuken voorzien van enige honderden grote en kleine tinnen schotels en borden, waarbij te bedenken valt, dat in die tijd de spijzen daarop slechts binnen gebracht werden, maar dat men in het algemeen van houten plankjes of van grote

sneden brood at. Ook een grote brouwerij en bakkerij zijn in het huis gevestigd, maar men krijgt bepaald niet de indruk van weelde.

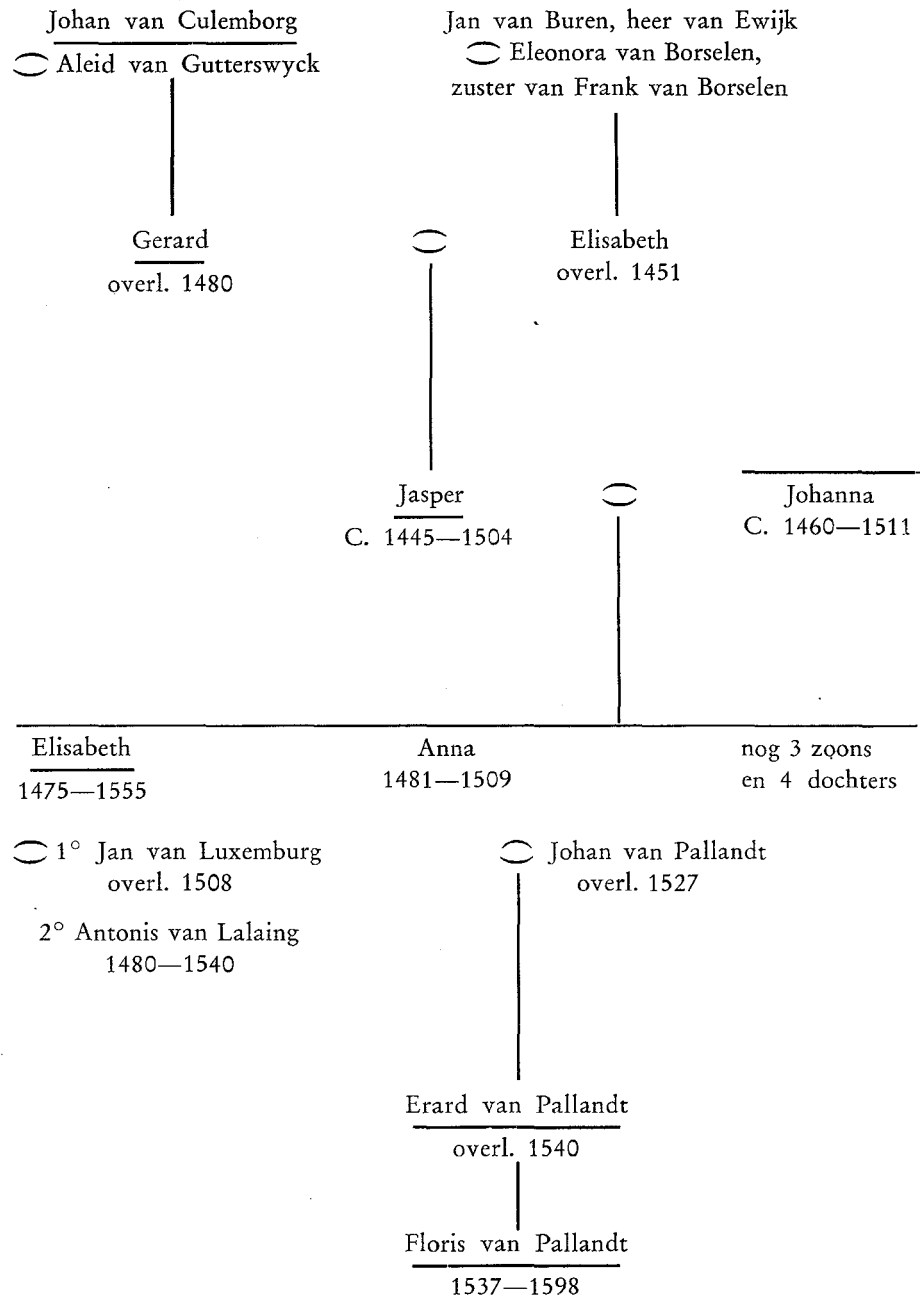
Heel anders is dat bij het tweede huis, of paleisje, te Mechelen en dat aldaar nog als het Hof van Hoogstraten bekend staat. Het telt een veertig vertrekken, waaronder twee grote zalen en een kapel. En hier vinden we dan voor het eerst de beroemde wandtapijten; elf waarin het a b c in grote en kleine letters ingeweven was en acht bijbehorende kussens. Dan nog twaalf met voorstellingen van paarden, twee stellen van zes in geel, zwart en blauw. In de galerij hangen de portretten van de koning en koningin van Hongarije (de zuster van keizer Karel V, wier echtgenoot jong stierf).

Voor wat betreft dit huis hebben wij een instructie voor den hofmeester over, die ons de inrichting van de huishouding goed leert kennen. Er werd aan vijf tafels gegeten. Aan de eerste, de voornaamste, zitten, wanneer zij in Mechelen zijn, Antonis en Elisabeth zelf met de edellieden en verdere voornamen gasten, voorts de heer van Escornaix (zoon van een oudere broer van heer Antonis) en zijn vrouw, de opperhofmeester Philips van Lalaing (een bastaardzoon van heer Antonis)²²⁾ en de dokter, tenminste als er plaats en gelegenheid is; als er te veel edellieden zijn moet de dokter naar de volgende tafel. Een van de twee hofmeesters, De Boubais of Van Heetvelde, moet zelf de eerste schotels op deze tafel dienen; verder dienen pages, die zich geheel moeten gedragen naar de aanwijzingen van heer Antonis op straffe van met roeden geselsd te worden. De tweede tafel wordt voorgezeten door de echtgenote van de opperhofmeester Philips van Lalaing, dit is de tafel van de „hofdames” van Elisabeth. Daar zitten o.a. de weduwe van Lodewijk van der Marck²³⁾ en haar dochter en de vrouw van Mr Leendert Herdinck, als zij in de stad is. Voorts de secretaris Mr Leendert Herdinck zelf en de heer van Villers. Als derde tafel volgt die der vrouwen en kameniers, daar vinden we Katelijne en Philippote en het overige vrouwelijke personeel. De vierde tafel is die der hofmeesters. Wanneer hun taak is afgelopen presideren zij deze

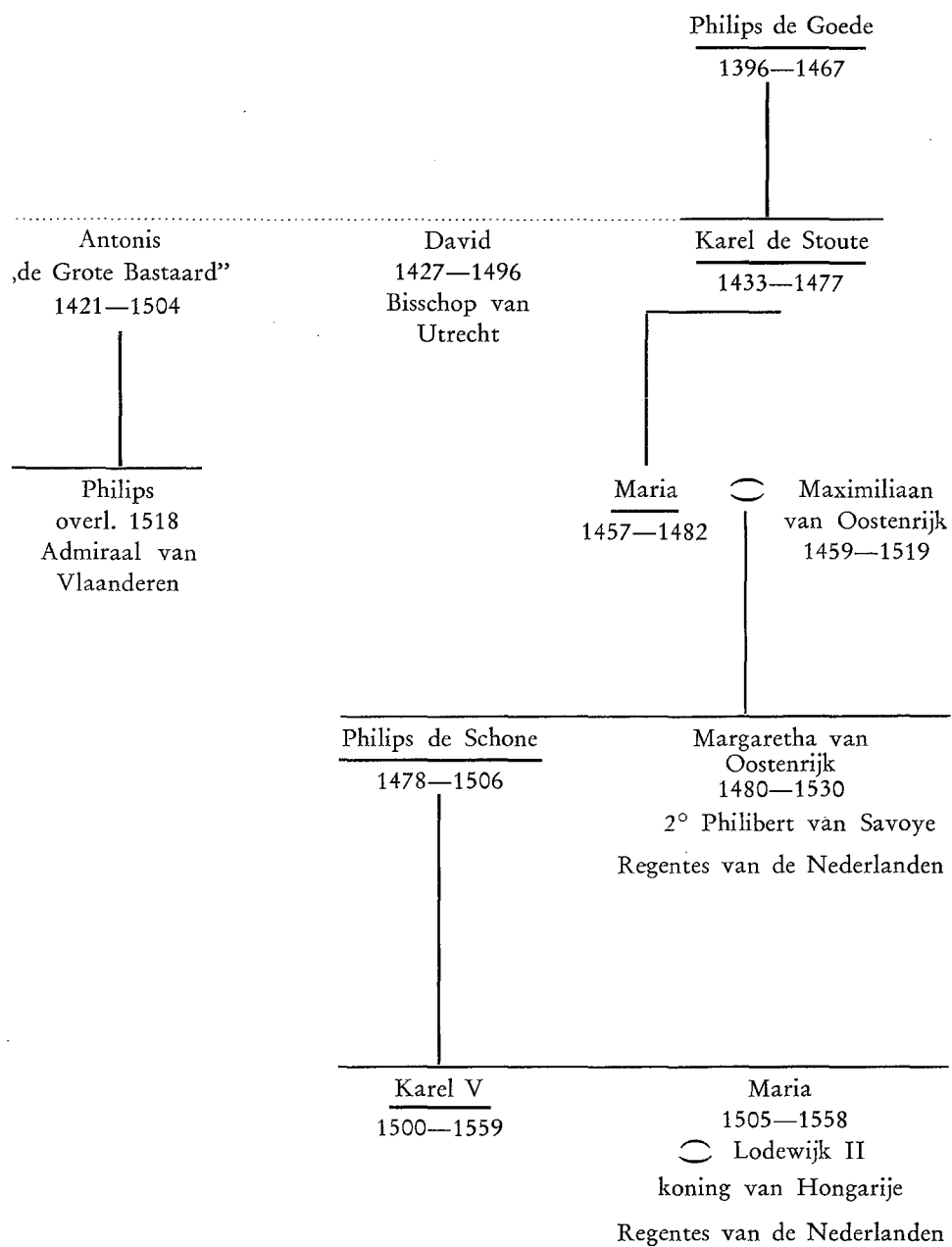
²²⁾ Hij werd te Culemborg in de Barbarakerk begraven. Voor zijn grafscript zie men Voet van Oudheusden, *Historische Beschrijving van Culemborg*; Utrecht. 1753: blz. 157.

²³⁾ Jutta van Culemborg, bastaarddochter van Elisabeth's oudoom Everwijn van Culemborg.

CULEMBORG

BOURGONDIË—HABSBURG

dis. Hier zitten ook de twee kapelaans aan, heer Antonis en heer Pieter. En als vijfde volgt de tafel van de bedienden, waar we knechten, kamerdienaars en de „tambourijn” terugzien. Zo eten daar dan, ongerekend de gasten, dagelijks een vijftig personen en het valt te begrijpen dat de instructie nauwgezet vastlegt wat er op tafel moet komen en wat er per week moet worden ingekocht. Ook wordt er in vastgesteld op hoeveel kaarsen ieder der leden van de hofhouding recht had en het aantal paarden, dat ter beschikking was. De paarden van Elisabeth en Antonis zelf zijn 13 in getal, maar daarnaast zijn er nog 30 voor de hofhouding. Tot zover het Mechelse huis.

Het derde lag in Brussel. Het is wat minder groot geweest, zevenendertig kamers en een kapel, maar het telt drie verdiepingen. Het bezat een badkamer met twee badkuipen. Ook hier verbaast ons de overvloed van wandtapijten. Vijf bevatten jachtaferelen met vele personages erop, andere betreffen meer speciaal de valkenjacht. Dan zijn er nog negen geheel met rode rozen en drie kussens, werk uit Enghien. Nog twintig blauwe en gele tapijten en nog zestien andere. En dan spreek ik nog niet van de vele bedden met hemels en geborduurd zijden gordijnen en spreien, in alle kamers overeenstemmende met de kleuren van de daar hangende tapijten. In het huis te Brussel had het echtpaar een gemeenschappelijk slaapvertrek, elders was dat de gewoonte niet.

Het rijkst van alle huizen was echter ingericht het kasteel te Hoogstraten. Gelijk bekend heeft Elisabeth deze heerlijkheid tijdens haar huwelijk aan Antonis geschonken en de jonge keizer Karel V heeft het in 1518 tot graafschap verheven, zodat Antonis in de historie bekend is geworden als de eerste graaf van Hoogstraten. Het bestaande oude kasteel werd aanzienlijk uitgebreid en verfraaid onder leiding van Rombout Keldermans, een lid van het beroemde Mechelse architectengeslacht. Het bezat een schitterende bibliotheek, door Antonis, die litteraire belangstelling had, nog aangevuld met werken, gekocht in Utrecht na de dood van bisschop Hendrik van Beieren. We vinden er o.a. de volledige kronieken van Froissart, Monstrelet, vele geïllustreerde ridderromans, juridische en godsdienstige boekwerken, in perkament gebonden of met fluweel overtrokken. Daarbij had heer Antonis een grote verzameling kaarten laten aanleggen van de

Nederlanden maar ook van andere landen in Europa, vooral ook van Spanje. Hier berust ook het door Antonis gehouden dagboek van de eerste reis die hij met Philips de Schone naar Spanje had gemaakt.

Van deze bibliotheek is nu ter plaatse niets meer over. De latere graaf van Hoogstraten, die in 1568 door Alva's bloedraad bij verstek verbannen werd met verbeurdverklaring van zijn goederen, tegelijk met Willem van Oranje en Floris van Pallandt, heeft zijn bezit nimmer teruggezien. De boeken zijn, na door de geleerde humanist Arias Montano te zijn uitgezocht alle naar Spanje verzonden ²⁴⁾. Het is onmogelijk en ook niet de bedoeling hier op te noemen de hoeveelheden tresoren, banken, tafels, buffetten en stoelen, die dit enorme kasteel heeft bevat. Ik wil weer een uitzondering maken voor de wandtapijten in de verschillende kamers. In de kamer, geheten van Hoogstraten, staat een groot bed van verguld hout met een hemel, rug en gordijnen van blauw fluweel met franjes van goudlaken. Daar hangen ook vijf wandtapijten van blauw fluweel en blauw damast. In de kamer, genaamd van Lalaing, staat een groot praalbed met een hemel en twee gordijnen van zwart fluweel en karmozijnkleurig satijn, met de wapens van Antonis en Elisabeth er in; de franjes der gordijnen zijn van zwarte en rode zijde doorweven met gouddraad. Hier hangen negen tapijten van zwart fluweel en karmozijnkleurig satijn, geborduurd met de bekende wapens. En voorts nog twee tapijten van rood met groen, waarin een eenhoorn was geweven, die aan zijn hals de wapens van Lalaing en Viefville (de moeder van heer Antonis) droeg. Dan waren er nog dertien tapijten met bladmotieven met de wapens van Jan van Luxemburg. Voeg daarbij nog de twaalf stukken die heten, van Hertog Jan, en nog acht tapijten, die de geschiedenis van Griseldis, een bekend middeleeuws vertelsel, in beeld brengen, dan geloof ik dat U wel een indruk krijgt van de schitterende stoffering, die het huis te Hoogstraten bezat. In een der zalen hingen zeven schilderijen aan de muren met de wapens van de Spaanse edellieden, die in Mei 1531 hadden deelgenomen aan een groot tournooi in Hoogstraten. Wat het glaswerk betreft blijkt Elisabeth een mooie collectie kristallen kannen en bekers te hebben

²⁴⁾ Vgl. J. Lauwerijs, De derde graaf van Hoogstraten en zijn gezin: in Jaarboek van Hoogstraten's Oudheidkundige Kring, 16e jaar, 1948: blz. 31.

bezeten, meestal met een zilveren of vergulde voet of deksel. En wat aangaat de hoeveelheid zilver zijn wij zo gelukkig, dat Elisabeth op het einde van haar lange leven, enige maanden voor haar dood, alles heeft laten inventariseren, wat toen nog in haar bezit was, en zelf heeft aangewezen wat naar ieder van haar erfgenamen zou gaan. Ook hier moet ik een keus doen uit de tientallen, met fijn geschreven schrift volgeschreven folio-vellen.

Floris van Pallandt, de kleinzoon van haar zuster Anna, die haar opvolger zou worden in Culemborg, erft, behalve het zilverwerk, dat diende voor de kapel op het huis te Culemborg: zes grote brede zilveren vergulde schalen met deksels, een dozijn verguld zilveren „croesen” met twee deksels, twee hoge zilveren „coppen”, met het wapen Lalaing, twee zilveren „coppen”, half verguld, die op elkaar pasten net als een eikel, twee zilveren bekers, twee grote zilveren kannen „mit griffioenen tot hensen”, een grote zilveren broodmand, tweemaal twee zilveren kandelaars, een zilveren vuurpan, twee zilveren flessen, een zilveren waterpot met deksel, een gegoten zilveren vleesschaal, nog tweemaal twee zilveren kannen, een en dertig grote zilveren schotels, zes grote verguld zilveren kannen, twaalf zilveren sauskommen, een gouden ring met een diamant, een keten van agaath en „een „golden Riem, die gebroken es, daer thien punten van diamanten, negen keykens van rubine, twintich peerlen ende een „groot balaye ²⁵⁾ toe dienen, om zijn toecomende huysvrouw „daarmede te begiftigen”.

Haar nicht de gravin van Hoogstraten, geboren gravin van Rennenberg krijgt zeker niet minder dan Floris, maar daarbij nog een gouden kruis, waaraan parels en diamanten hangen, twee gouden „ruyckers”, vele gouden braceletten en allerlei fraaie paternosters.

De graaf van Hoogstraten, een zoon van haar mans oudere broer, wordt bedacht met „die cleyn golde kette, die mijn heere „te draghen plach mit dat gulden vlies, ende noch een gulden „vlies aen een zijde lint, dat hy oock pleech te draghen”. Voor hem is ook een tafelstuk bestaande uit een „silveren, vergolden „hane van hoofde, pluymen, vloegelen, steert ende voeten, „staende op een platte vergulde voet”, een „tafereel van silver

²⁵⁾ Bleekrode robijn?

„verguldt met twee dueren gewrocht van coquillen van peerlen, „comende van den coninc van Denemercken”. Ook hij zal t.z.t. evenveel zilverwerk als Floris, met wie hij te Culemborg door zijn oudtante is opgevoed, ontvangen.

Haar nicht Marguerite van Lalaing krijgt behalve twaalf kleine zilveren schalen nog een „cop in maniere van een pere, „gedect, daer een cleyn kindeke van silver op staet ende een „ander beneden opde voet”, voorts „twee nooten van Indien „met dexels en hoge voeten, geseth in silver, vergult ende gewrocht mit een tuyn om den voet, hebbende opt dixel een „eeckel”. Voor haar is het meeste zilverwerk, wel zoveel als voor Floris en zijn neef van Hoogstraten te zamen. En tenslotte krijgt zij ook „een manneken van alabaster mit een hondeken”.

Laat ons terugkeren tot Elisabeth in Culemborg. Vóór 1540 is zij daar zeker niet elk jaar gedurende langen tijd geweest. Maar als zij op het slot verblijft dan zal koningin Maria van Hongarije, de doortastende zuster van keizer Karel V en naderhand landvoogdes in de Nederlanden niet verzuimen, wanneer zij op doorreis is naar Utrecht, de vriendin van haar tante en opvoedster Margaretha te bezoeken. Een enkele maal kunnen we een dergelijk bezoek ook afleiden, uit de uitgaven, die het stadsbestuur maakte bij het verblijf van zo aanzienlijke gasten op het slot.

Toch was de positie van de stad, door de relatie van haar Heer en Vrouwe vast aan de regering te Brussel verbonden, maar gelegen op de grens van het gebied van de rusteloze Gelderse hertog, dikwijls moeilijk. Meestal gebruikt men vandoord beproefd gebleken middelen om de stad, en vooral om het rond de stad gelegen platteland te vrijwaren voor overlast van de soldaten. Zo schenkt men in 1527 aan „die Gelresse jonckeren, „Erkelens, Ruytenborch en Baer, als sy mitte knechten ande „Lek opte hoel laghen, 14 cannen wijns” en dat herhaalt zich enige malen. Vermoedelijk heeft het feit, dat het plunderen van de persoonlijke bezittingen van de hoogste keizerlijke ambtenaar in Holland en Zeeland er niet toe zou leiden dat deze, bij eventuele vredesonderhandelingen, enige welwillendheid aan den dag zou leggen, er wel toe bijgedragen dat Karel van Gelre, ook in later jaren het Culemborgse gebied ongemoeid liet, al heeft

Maarten van Rossem in 1542 wel op een van zijn „raids” getracht het kasteel Hoogstraten te veroveren ²⁶⁾, doch toen leefde heer Antonis reeds niet meer.

Dikwijls zijn de vele neven en nichten en verdere familieleden te Culemborg te gast. Een enkel maal verhaalt ons de stadsrekening wel eens een grappige escapade. Zo zijn in 1538 „mijn „heer van Rennenborch’s twee dochters hier op enen avont „heymelicken (— gekomen —) ten huyse van Claes Zas ende „Geertke Bruyn mit Gryetke van IJzeren, die quamen dair by, „ende schenckten die joffers een stat canne wijns”.

Maar gedurende de grootste tijd van het jaar verbleef men, tijdens het leven van heer Antonis toch in Hoogstraten. De bouwactiviteit van het echtpaar heeft ons daar, behalve het aantrekkelijke raadhuis, ook nagelaten de fraaie kerk, waarin zich beider grafmonument bevindt. Het is zeker niet gewaagd te veronderstellen dat Elisabeth hier het voorbeeld heeft willen navolgen van hertogin Margaretha, die ter nagedachtenis aan haar jonggestorven echtgenoot Philibert van Savoye, te Brou in Zuid-Frankrijk een grafkerk heeft laten bouwen, waaraan vele Vlaamse kunstenaars hebben gewerkt ²⁷⁾. De parochie Hoogstraten had vermoedelijk voldoende aan de oude kerk, zodat het hier louter de behoefte van Elisabeth geweest zal zijn om een bij het nageslacht duurzame herinnering na te laten, die er toe geleid heeft, dat ook hier de opdracht verstrekt werd aan Rombout Keldermans. De sublieme gebrandschilderde glazen — ook de keizer en de landvoogdes Margaretha schonken er enige —, waarvan sommige door de tot voor kort vrij onbekende Culemborgse glazenier Antonis Evertsz. ²⁸⁾ zijn vervaardigd, maken deze kerk nu nog tot een zeer bijzonder monument. In 1540 gaven Antonis en Elisabeth opdracht tot het weven van de wandtapijten, die voorstellingen bevatten betreffende het leven van de heilige Antonius en de heilige Elisabeth, van welke serie nog een vijftal in de St. Catharina kerk te Hoogstraten bewaard wordt. Gebrandschilderde ramen waarop Elisabeth,

²⁶⁾ Dr J. C. van der Does, Maarten van Rossem, de glorieuze Geldersche legeraanvoerder; Utrecht z.j.; blz. 74.

²⁷⁾ Suggestie van J. Lauwerijs, voorzitter van Hoogstraten's Oudheidkundige Kring.

²⁸⁾ Vgl. mr P. J. W. Beltjes, De Culemborgse „glasmaker” Antonis Evertszoon, vervaardiger der zeven Sacramentsramen in de choorabsis der St. Catharinakerk te Hoogstraten; in Jaarboek van Hoogstraten's Oudheidkundige Kring, 16e jaar, 1948; blz. 115.

haar ouders en haar beide echtgenoten zijn afgebeeld werden geschonken aan de kerk van St. Gomarus te Lier, de kerk van St. Waudru te Bergen, terwijl ook bekend is dat in de St. Jacobskerk in Den Haag een glas aanwezig was, door Antonis en Elisabeth geschonken ²⁹⁾. In Culemborg had zij al in 1517 de vergroting van de Barbarakerk gestimuleerd. Twee zijbeuken kwamen tot stand en met de bouw van de nieuwe sacristie werd begonnen. De Janskerk in de Nieuwstad kreeg een toren en Rombout Keldermans was de ontwerper van het nieuw stadhuis, dat in 1534 werd voltooid.

Het zou echter bepaald minder juist zijn Vrouwe Elisabeth alleen te willen beschouwen als een beschermster van de schone kunsten. Want op die manier zou men aan de practisch vrome kant van haar karakter geen recht doen. Zij is een zeer liefdadige vrouw geweest, ik noem als uitingen daarvan hier alleen, een vaste beurs, die zij stichtte voor een arme student in het college van Standonck aan de enige universiteit, die de Nederlanden toen rijk waren, te Leuven; een gasthuis voor oude mannen en vrouwen te Culemborg aan de Havendijk, waarvan alleen de kapel, zij het dan als pakhuis en de huisjes, die wij „het manhuis” noemen in zeer verwaarloosden staat nog over zijn; haar bemoeienis met de armenzorg, waarvan ook haar testament getuigenis aflegt, het zijn evenzovele bewijzen van een vrome gezindheid, die zich uitte in het steunen van de minder met aardse goederen gezegende medemens. Zou zij nog de invloed hebben ondergaan van de opvattingen van de broederschap des gemeenen levens? Haar tante Elisabeth was in 1476 te Diepenveen in het klooster getreden, en het is bekend dat ook in dit convent de geest der Moderne Devotie werkzaam was. In een tijd, waarin de godsdienstzin in de Rooms-Katholieke kerk, door een complex van oorzaken, waarop ik hier niet wil ingaan, ernstig in verval was geraakt, behoort zij tot de oprichters van de heilige Sacramentsbroederschap, een deftige congregatie, waarvan de aanzienlijkste burgers en hun vrouwen lid werden. In 1532 sluit het Franciscanessenklooster Mariëncroon zich, mede op haar verzoek, aan bij een strengere richting.

²⁹⁾ Vgl. Dr J. Helbig. De glasschilderkunst in België. Antwerpen, 1943, 1951, en Dr H. E. van Gelder. De zestiende-eeuwse glasschilderingen in de Haagsche Sint Jacobskerk, in Oud Holland, Jaargang XXXVI, blz. 1.

De sporen van haar belangstelling voor het geestelijk leven worden nog talrijker, wanneer zij zich in 1540 blijvend in Culemborg vestigt. Immers in het begin van dat jaar „doe myn „seligh heer van Hoechstraten cranck lach, doe worden ons (— zo schrijft later de stadsclerk —) enen brief gesonden, dat men „soude doen bidden in al onse kercken ende cloesters, dat hem „Godt ons heer syn hoechste salicheyt soude willen verlenen”, en kort daarop is heer Antonis te Hoogstraten overleden. En van dit oogenblik af neemt de dan toch al 65-jarige Elisabeth zelf het bestuur van haar bezittingen ter hand. Men moet niet gering denken over de moeitevolle administratie en de vele besloomingen, die het beheer van een zo groot en verspreid vermogen met zich bracht. Haar leven lang is zij verwickeld geweest in processen met familieleden, met haar zwager Bailloel over een niet ten volle uitbetaalde bruidsschat van één harer jongere zusters, met de stad Utrecht over het hoog gerecht in Honswijk, met de graven van den Berg over de Emmerikse tol, met de graaf van Buren, haar neef, over inpolderingen die zij gezamenlijk in Zeeland hadden ondernomen, het zijn maar enkele grepen uit de vele dossiers. Thans draagt zij het graafschap Hoogstraten over aan haar neef Philips, de heer van Escornaix, een zoon van heer Antonis' oudste broer, en ook de Zeeuwse bezittingen gaan aan hem over. Culemborg en de overige bezittingen in de Noordelijke Nederlanden en in het Kleefse schenkt zij aan haar zusters zoon Erard van Pallant, hoewel zij zich hiervan tijdens haar leven het vruchtgebruik voorbehold.

Zij verhuist dus in 1540 naar Culemborg en tekent dit jaar zelf de stadsrekening af. En nu heeft zij ongetwijfeld ook verschillende gebreken opgemerkt in de eredienst, zoals deze in de Barbarakerk werd gehouden. Zij dringt er op aan „genoteert „ende gemerct hebbende, die inabiliteit van den vier choralen, „die men dus lange onderhouden heeft, soe van stemme als van „sange”, dat voortaan door deken en kapittel slechts koorknapen zullen worden aangenomen „sonder enige favoer ofte affectie „daerinne te draghen dan alleenlic respect te nemen op huere „bequaemheit van stemmen”. De schoolmeester zal aan het kapittel de meest geschikte jongens moeten noemen. Trouwens ongeveer terzelfder tijd (1544) krijgt de schoolmeester, — geen geestelijke — opdracht om, tegen een hem door Elisabeth jaar-

Beeltenis van Elisabeth van Culemborg op haar graftombe in de kerk te Hoogstraten.

lijks toegezegde extra-uitkering de kinderen „te neerstigen in „den Gregoriaensanck ende musiken ende oic in goede manieren „in 't choir ende opte straten leren ende instrueren” ³⁰⁾. Ook Peter „de sangmeester”, krijgt tot dit doel van tijd tot tijd uitkeringen uit de privé-kas van de Vrouwe van Culemborg, wel een bewijs, hoezeer ook het muzikale gedeelte van de godsdienstplechtigheid haar belangstelling heeft. In het midden-schip van de kerk van het klooster Jerusalem in de Nieuwstad wordt een nabootsing van het Heilig Graf gebouwd. Het werd gemaakt „van alsucker hoochden, wijdden, faitsoene ende materialen alz t'Utrecht ten Heiligen grave”. Steeds tracht zij door haar voorbeeld de leden van haar hofhouding en de burgerij tot een beter naleven van hun godsdienstige plichten te stimuleren. Door een publicatie tegen het hinderlijke geloop door de kerk en de kooromgang gedurende de mis, en het praten onder de dienst, tracht zij orde en rust in het kerkgebouw te verzekeren. Ook het Franciscanessenklooster Mariëncroon vereist haar zorg. Zij voert correspondentie met broeder Jacobus van Herderwijck, de minister generalis van de Franciscanen in de Nederlanden over de „groote vermetelheid van de pater en de mater” van dit klooster, die zelfs was uitgelopen op een verbanning van de pater uit de stad. De briefwisseling resulteerde tenslotte in 1545 in de aanstelling van een nieuwe pater Alexander van Oestrum, een vroom man en een vriend van de bekende Cornelis Musius ³¹⁾.

Het zal niet verwonderen, dat ieder begrip voor reformatische stromingen, die zich tijdens haar lange regering ook te Culemborg hebben voorgedaan, haar verre is gebleven. Men dient te bedenken dat Antonis van Lalaing in zijn hoedanigheid van stadhouder in persoon aanwezig is geweest bij de verbranding van de eerste op deze wijze om het leven gebrachte aanhanger van de Nieuwe Leer in Holland, Jan de Bakker.

Streng zijn de plakكاتen, uitgevaardigd tegen de ketterij, geweest en zij zijn een enkele maal ook wel uitgevoerd. Met grote vreugde heeft Elisabeth de eerste vertegenwoordigers van de contra-reformatie, de Jezuïeten, in haar heerlijkheid Culemborg ingehaald en de opvoeding van haar jeugdige achterneef en

³⁰⁾ Gelre, Bijdragen en Mededelingen, LIII, blz. 99.

³¹⁾ Vgl. Archief heren en graven van Culemborg, inv. nr 1679 en Archief Aartsbisdom Utrecht, deel X, blz. 202.

opvolger Floris van Pallant is een streng Rooms-Katholieke geweest. En hier zijn wij dan genaderd tot de belangrijkste taak, die Elisabeth zich nog in haar ouderdom gesteld heeft, de opvoeding van de jonge Floris. Zijn vader Erard, die naar de mens gesproken, in Culemborg had moeten opvolgen, was jong overleden en zijn moeder Margaretha van Lalaing vertoonde al spoedig de verschijnselen van een ernstige geestesziekte; geen wonder dat Floris te Culemborg bleef. Daar werd trouwens ook de jonge Antonis, de zoon van haar neef Philips van Lalaing, die van 1540 tot 1555 graaf van Hoogstraten was, groot gebracht. Kennelijk ten behoeve van de jongelui is buiten de stad, ongeveer ter hoogte van het tegenwoordige R.K. ziekenhuis, een alleraardigst buitenhuis gebouwd. Dat ging in grote stijl, bij het „lusthuys” kwamen een kaatsbaan en een doolhof. Ook werden er om het kasteel grote tuinen aangelegd. „Jan de gaerdenier” kon het alleen natuurlijk niet af. Drie Utrechtse tuinlieden kwamen hem helpen bij de aanleg van de doolhof. Grote uitgaven worden er gedaan voor „peerenten, appelenten, „karssenenten en pirrickenten”. Voor de doolhof worden hagen, wingerds en grote bogen besteld, zomede hagedoorns en hazelaars. Ook de moestuin wordt niet vergeten, 3800 rode koolplanten worden er gepoot. In later jaren haalt Jan in Utrecht ook nog moerbeienten en voor de tuin, „diverse saeyen van uden, wor- „telen, knopkool en responssaaet”. Het „caetsspul” en het lust- of zomerhuis worden naar de eisen des tijds ingericht. In Zaltbommel koopt men zandsteen en de metselaar Antonis Keldermans komt met zijn zoon uit Hoogstraten over om toezicht te houden bij de bouw. Van te voren ging men de kaatsbanen te Vianen en Arnhem bezichtigen; er kwamen koperen horren voor de vensters om de ruiten te beschermen tegen de ballen. Het is bijzonder spijtig, dat we geen afbeeldingen over hebben van het zomerhuis. We weten dat de glazenier Antonis Evertsz. er vensters in heeft geplaatst met de wapens van Lalaing, Vile, Culemborg en Pallant. Ook wordt er nieuw meubilair voor aangeschaft, dat Hubert Thoenisz. „kistemaker” heeft geleverd. Marcus de schilder heeft er tijden aan gewerkt. De balken waren blauw en daartegen aan waren honderddertig vergulde sterren bevestigd, deur en vensterkozijnen waren aan de bovenzijde groen en beneden zwart geverfd. De deuren waren met rode rozen be-

schilderd en de panelen in het midden verguld. De neuten van de balken, die het plafond droegen, waren aan het uiteinde verguld. Aan de schoorsteen hield een engeltje de wapens van Culemborg en Pallant omhoog. Op de verdieping, waar het „lit de camp” stond, — Floris kon er dus een nachtje logeren —, waren de kleuren rood en zwart, daar waren tegen het plafond witte leliën geschilderd en boven de vensters rode rozen. Het moet wel een zeer aantrekkelijk en fleurig geheel zijn geweest, in een stijl waarvoor we nu naar de Franse kastelen aan de Loire moeten gaan om er nog een voorbeeld van te kunnen aanschouwen.

Wij zijn thans genaderd tot het jaar 1555. De tachtigjarige Elisabeth geeft, volgens het verslag van de in deze zomer in Culemborg werkzame Jezuiet — pater Hezius — aan zijn overste, nog blijk van grote belangstelling voor een nieuwe wijze van tentoonstellen van het H. Sacrament en verschaft zelf kostbare altaarkleden tot dit doel. Over de godsdienstige toestand in Culemborg heeft zij ook zelf met Hezius gesproken. Uit een latere brief van Hezius aan Ignatius van Loyola, de stichter van zijn orde, blijkt dat zij door haar voorbeeld heeft getracht — en met succes — de aanzienlijken en burgers er toe te brengen geregeld te biechten en op de hoge feestdagen aan de Communie deel te nemen, een practijk die grotendeels in onbruik was geraakt. Zij werd in haar streven bijgestaan door haar trouwe raadsman deken Jan van Schoonhoven, die ook geheel openstond voor de wijze waarop de Jezuiten poogden de lauwheid ten aanzien van de godsdienst en het moreel verval te bestrijden ³²⁾.

En zo kwam dan in December het einde. Haar leeftijdgenoten had zij lang overleefd, de kinderen van haar zusters Erard van Pallant, en haar neef Philips van Lalaing, de stadhouder van Gelderland, waren al gestorven, slechts de jonge Floris en zijn zusters en de zoons en dochters van Philips van Lalaing zag zij nog om zich. Keizer Karel V had afstand van de regering gedaan, nadat hij nog, ongetwijfeld ten genoegen van de bejaarde vrouwe van Culemborg, als een van zijn laatste regeringsdaden

³²⁾ Vgl. *Epistolae Mixtae ex variis Europae locis ab anno 1537 ad 1556 scriptae, nunc primum a patribus Societatis Jesu in lucem editae: Tomus quartus (1554—1555)*; Madrid, 1900; blz. 875; en *Litterae Quadrimestres etc. Tomus Quartus (1556)*; Madrid, 1897; blz. 24.

Culemborg tot een graafschap had verheven, opdat te zijner tijd Floris niet bij zijn Hoogstratense neven, die de graventitel mochten voeren, zou achterstaan. Tot het laatste toe was zij helder van geest. Nog een paar dagen voor haar dood trof zij schikkingen met betrekking tot de bouw en inrichting van de nieuwe Sacramentskapel.

Op 9 December des middags tussen vier en vijf uur stierf zij op haar slot, zittende op een stoel, zoals Voet schrijft. Welk een indruk moet dit overlijden op haar onderzaten gemaakt hebben, die vrijwel allen nimmer een andere landsvrouwe hadden gekend. Dertig dagen na haar dood luidden de kerkklokken van de St. Barbara, de St. Jan, de klokjes van het klooster Jerusalem en van het klooster Mariëncroon, de Gasthuiskapel en van de kapel op de Havendijk driemaal per dag tot haar nagedachtenis. Dat gebeurde ook in Everdingen, Zijderveld en Honswijk. Minutieus had zij, zoals uit haar testament blijkt, haar begrafenis geregeld. In afwijking van het testament ³³⁾, dat Antonis en Elisabeth in 1540 samen hadden gemaakt, wenst zij dat haar lichaam terstond naar Hoogstraten wordt gevoerd en daar in het geheim in de tombe wordt bijgezet, waar heer Antonis' lichaam al rustte. Het oorspronkelijke voornemen, om, zoals bij heer Antonis was gebeurd, het hart te Culemborg ter aarde te bestellen en de ingewanden in het Clarissenklooster te Hoogstraten, heeft haar wellicht toch tegen gestaan. De begrafenisplechtigheden namen dagen in beslag. Alle familieleden, leden van de hofhouding en personeel kregen rouwmantels en tabbaarden. In de stad was alle zwart laken al spoedig uitverkocht; ook in Utrecht werden rouwbonnetten en mantels gekocht. In alle kerken en kloosters van Culemborg en Hoogstraten werden dertig missen van Requiem gezongen; de altaren werden met zwart laken met witte kruisen er op behangen, aan de kaarslichten worden de blazoenen gehecht. Op de dertigste dag na haar sterven is de plechtige uitvaart gehouden. De baar, waarop een kistje stond, dat het hart van de overleden Vrouwe voorstelde, werd onder begeleiding van alle geestelijken in de stad, de schoolmeester en de kinderen, alle leden van de hofhouding en het stadsbestuur van het kasteel naar de kerk gebracht. Twee-

³³⁾ Gelre, Bijdragen en Mededelingen, deel IX, blz. 217 e.v.

en-dertig arme mannen, gekleed in het zwart gaan naast de baar, zes-en-twintig dragen toortsen. Na deze laatste uitvaart wordt het kistje bijgezet op het koor. Dezelfde dag worden brooduitdelingen aan de armen gedaan. In Culemborg werden er ongeveer 3000 gedistribueerd, in Hoogstraten 4100. Dit zijn maar enige details van de plechtigheden; Elisabeth had haar executeurs-testamentair opgedragen „dattet geschie sonder enige groote „pompe daerinne te trecken: soe deselve niet tot salicheyt van „der zielen, maer alleenlick tot satisfactie van der werelt en „strect”.

Jarenlang zijn de executeurs Johan van Culemborg, ridder, heer tot Renswoude, meester Jan van Schoonhoven, de deken van de Barbarakerk, Melchior van Culemborg Hubertsz., de stadhouder van de Lenen en meester Lenaert Herdinck, bezig geweest met de afwikkeling van het testament. Nadat de talrijke legaten waren uitgekeerd — aan familieleden, aan personeel en aan tal van geestelijke en liefdadige instellingen, waarvan zeer vele buiten Culemborg — mochten de executeurs, naar de wens van de erflaatster het overblijvende gedeelte van het vermogen bestemmen voor de armenzorg. Het is de grote verdienste van hen, dat zij deze fondsen hebben bestemd voor de bouw van een weeshuis te Culemborg en een te Hoogstraten, stichtingen die eeuwenlang een nuttige functie in het maatschappelijk bestel hebben vervuld, en te Culemborg onlangs door het wijs beleid van protectoren weer geheel aan hun bestemming zijn gaan beantwoorden.

De uitvoerders van Elisabeth's laatste wil hebben zich bijzonder veel moeite gegeven om alles te doen in de geest van de overledene. Heer Antonis van Abcoude, die een der andere eerder overledene executeurs opvolgde, wilde niets voor zijn moeiten hebben, terwijl hij toch naar Alva ging om de belangen van de boedel te bepleiten. Hij had slechts „twee of drie cleyne „gescreven boecxkens, met fluweel overdect” gehad, en wilde die nog laten verkopen „tot des testaments behoef”. Johan van Culemborg van Renswoude had volgens het testament recht op „een zilveren cop van 8 marck”, in plaats daarvan gaven zijn medeëxecuteurs hem twee „schone zilvere vergulde stucken”, een beker en een schaal, kennelijk van minder waarde. Maar toen

men hem vroeg of hij niet liever wilde ontvangen hetgeen het testament hem toekende, antwoordde hij dat hij zeer wel tevreden was, te meer omdat het de beker was „daer mijn genadige „vrouwe over maeltyt bier uyt te drincken plag”.

Welk een merkwaardig leven. In haar jeugd een schitterende figuur aan het Bourgondische hof, door haar tweede huwelijk de echtgenote van een der belangrijkste Nederlandse diplomaten, en in haar ouderdom, wanneer zij zich eindelijk zelfstandig ontplooit, een vriendelijke, vrome, zorgzame, maar niet onzake-lijke bestuurster van haar uitgebreide goederen; de weldoenster van haar vele familieleden en een goede Vrouwe van Culemborg voor haar onderdanen.